

Еволюція теорії мультикультуралізму в історії сучасної соціології

Анотація

У статті досліджуються проблеми становлення теорії мультикультуралізму в історії соціології. Автор виокремлює чотири періоди, коли відбувалися істотні зміни в розумінні теорії та практики мультикультуралізму. Такі зміни були підготовлені та спровоковані “ідентифікаційними хвилями”, пов’язаними з вимогами різних соціальних груп щодо визнання їхніх культурних особливостей. Зокрема, у перший період (70-ті роки ХХ століття) — етап піднесення етнонаціоналізму — на тлі оновлення плюралістичної парадигми було закладено теоретичне підґрунтя мультикультуралізму. Другий період еволюції теорії мультикультуралізму — дискусії 1980-х років — етап другої “ідентифікаційної хвилі”, коли після другої нафтової кризи розгорнулася економічна криза, яка охопила переважно іммігрантське населення. Тому соціально-політична полеміка точилася навколо питань культурного розмаїття та суб’єктного права етнічних спільнот. Третій період є відповіддю на націєбудівництво та “ідентифікаційну хвилю” 1990-х років. У теорії мультикультуралізму утверджуються ідеї відмінностей та вимоги публічного їх визнання. Нарешті, четвертий період пов’язаний із процесом економічної, транспортної, інформаційної та демографічної глобалізації 2000-х років. Проте інтерес наукової спільноти до мультикультуралізму суттєво знижується і нечисленні концептуальні дослідження здійснюються тільки в річищі методології конструктивізму.

Ключові слова: мультикультуралізм, ідентифікаційні хвилі, соціологічна теорія, культурний плюралізм

У центрі дослідницького інтересу автора статті перебувають проблеми становлення теорії мультикультуралізму в історії соціології, виокремлення основних періодів, коли відбувалися істотні зміни в розумінні теорії та

практики мультикультуралізму. Теорія мультикультуралізму, яка є реакцією на глобалізаційні процеси і відображенням постнекласичних тенденцій у сучасній соціології, формувалася як відповідь на питання, що відбуватиметься з національними культурами за доби глобалізації. Адже, на противагу тенденції сучасних суспільств до культурного об'єднання та уніфікації, мультикультуралізм визнає і захищає культурне розмаїття.

Мультикультуралізм — поняття, яке сформувалося порівняно недавно в історії теоретичної соціології. З одного боку, його застосування пов'язують із необхідністю позначення стану етнокультурного, расового, релігійного різноманіття в Канаді наприкінці 1950-х — упродовж 1960-х років. Проте офіційно цей термін був закріплений прем'єр-міністром П'єром Трюдо у доповіді 8 жовтня 1971 року, де концепцію “мультикультуралізм на засадах двомовності” було проголошено доктриною Канади [Trudeau, 1971]. Згідно з даною концепцією, уряд Канади взяв на себе зобов'язання сприяти етнічним групам в інтеграції у канадське суспільство, одночасно сприяючи посиленню їхньої самобутності [Canadian Multiculturalism Act, 1985].

Проте, з іншого боку, в низці досліджень зазначається, що “мультикультуралізм” значною мірою становить лише риторичне оновлення старих проблем — перейменування процесів, які починаючи від 60-х років ХХ століття осмислювалися в термінах “етнічного відродження”. Категорія “культура” заступила місце категорії “етнічність”, пропонуючи ширшу, менш жорстку й більш розпливчату формулу для визначення конфліктогенного характеру сучасного суспільства. Заплющуючи очі на структурні проблеми сучасних суспільств і висуваючи на перший план “культурні” проблеми (чи радше перекодовуючи структурні проблеми в культурні), адепти мультикультуралізму пішли або шляхом романтизації та моралізації соціальної реальності, або шляхом характерної для “постмодернізму” відмови від аналітичної строгості [Малахов, 2002: с. 49–50].

Укорінившись і набуваючи розвитку насамперед у західних соціальних науках — у США, Канаді, Австралії, тема мультикультуралізму від початку 1980-х років привертає дедалі більший інтерес і проникає з північноамериканської й австралійської наукових традицій до соціальних наук Західної та Східної Європи. Саме в цей час, на відміну від повоєнного, коли поняттєво-термінологічний апарат етнічної соціології розроблявся досить слабо, а вчені навряд чи хотіли б чути про такі теми, як народ, етнос, етнічні меншини й міжетнічні відносини, стверджуючи, що час теорії етносу ще не настав, стало зрозумілим, що етнічність, етнос, мультикультуралізм та інші споріднені категорії відображають важливі соціологічні феномени, визначення сутності яких є головним завданням соціальних наук для розуміння новітніх етносоціальних процесів і явищ [Куропятник, 2005].

Історія становлення та зростання наукового значення мультикультуралізму в європейській науковій традиції пояснюється також особливостями розвитку соціальних наук. Такі особливості полягають у тому, що концепції, теорії, наукові підходи, створювані та використовувані для пояснення характеру і перспектив динаміки соціальних, економічних, політичних та етнокультурних процесів в одних країнах, згодом стають домінуючим компонентом теоретичної рефлексії дійсності в інших. За допомогою таких

концепцій є можливість співвіднести та адекватно відобразити і пояснити ті явища, процеси, події, що виникають у кризові періоди історії найрозвиненіших національних суспільств, які за умови типологічної схожості, співвіднесеності із сутнісними параметрами соціальних явищ і процесів інших країн стають щодо останніх референтними в контексті потенційних варіантів їхньої трансформації та перспектив розвитку їх. Отже, теорії, концепції, світогляди прямують від континенту до континенту. Складається враження, ніби весь світ став одним “глобальним селом”, де нові ідеї можуть сприйматися з нечуваними раніше легкістю та швидкістю, що спричиняється до разючих результатів [Radtke, 1994: p. 176].

Про зростання популярності мультикультуралізму свідчать цифри з бази даних “Нексіс” (Nexis), що наводить у своїй праці “Усі ми мультикультуралісти” американський соціолог Натан Глейзер. Зокрема, у Сполучених Штатах Америки кількість публікацій від кінця 1980-х до початку 2000-х років зросла в сотні разів. Якщо до 1988 року в основних газетах не було жодних посилань на мультикультуралізм, у 1989-му його згадували всього 33 рази, а в 1990-му — 100, то у 1991-му — вже 600 разів, у 1992-му — 900, у 1993-му — 1200, у 1994-му — 1500. Пізніше спостерігається зменшення кількості згадувань (1995-го — 1200), і пояснюється це тим, що мультикультуралізм (зокрема, в американській системі освіти) перестав бути гарячою темою новин і став повсякденною реальністю [Glazer, 1997: p. 7–8]. На межі 1980–1990-х років поняття “мультикультуралізм” поступово входить до спеціальних словників із соціології й філософії і розглядається як важлива наукова категорія.

На сучасному етапі термін “мультикультуралізм” розуміють досить широко: його можуть використовувати для характеристики одного з аспектів соціологічної реальності — культурної множинності; він може також являти собою філософську концепцію соціального світу; нарешті, він позначає і сукупність політичних практик, спрямованих на управління культурним багатоманіттям. Як бачимо, термін “мультикультуралізм”, за словами американського ліберального публіциста Ричарда Бернштейна, й досі залишається “поняттям невизначеним” [Bernstein, 1994: p. 4], проте, на думку російського політолога Емілія Паїна, його популярність закладена в основному постулаті, що визнає самоцінність культурного розмаїття країни (регіону, всього світу) та принципову неможливість (неприпустимість) ранжування культур (у тому числі етнічних) за принципом “нижча — вища”, “голова — другорядна” або “панівна — інші” [Паин, 2004: с. 132].

У соціологічній традиції в загальному розумінні мультикультуралізм ототожнюється з культурним плюралізмом і визначається як одна з найпоширеніших партикуляристських концепцій, моделей культурної системи, що ґрунтується на співіснуванні (у формі конкуренції, протистояння, зіткнення, компромісу, балансу) в рамках однієї держави відносно закритих соціальних сегментів (диференціація суспільства за соціальним, релігійним, мовним та іншими критеріями), культурних спільнот (етнічних, національних тощо), які усвідомлюють специфічність власної “картини світу”. Головною ознакою мультикультуралізму є багатоманіття духовних сфер життя, визнання багатоманітності розвитку, конкурентних форм, кон-

цепцій, стилів, напрямів. На протипагу тенденції сучасних суспільств до культурного об'єднання мультикультуралізм утверджує, а також прагне захищати культурне розмаїття (наприклад, мови меншин), одночасно зосереджуючись на нерівності у відносинах меншин із панівними культурами [Джери Д., Джери Дж., 1999].

Засадовою ідеєю мультикультуралізму є “ідея гармонійного співіснування різноманітних культурних та етнічних груп у плюралістичному суспільстві” [Todd, 2003: р. 244], а однією з форм його прояву є свідоме сприйняття кожним членом суспільства своєї належності до певних субкультур, що закріплює рамки культурної сегментації суспільства, позаяк індивід може бути одночасно включений до різних сегментів культури [Соціологічна енциклопедія, 2003: т. 2, с. 182].

В історії формування соціологічної теорії мультикультуралізму сучасні дослідники виокремлюють кілька періодів [Кумліка, 2001: р. 18–19; Липкин, 2011], пов'язаних з істотними змінами в розумінні теорії та практики мультикультуралізму. Такі зміни були підготовлені та спровоковані, за значенням французького дослідника Ронана Ле Коадика, “ідентифікаційними хвилями”, пов'язаними з вимогами різних груп щодо визнання їхніх культурних особливостей [Коадик, 2010].

Так, перший період — дискусії 1970-х років, коли були закладені теоретичні засади мультикультуралізму, підготовлений першою “ідентифікаційною хвилею” — етнічним відродженням, або, за висловом Ентоні Сміта, підйомом етнонаціоналізму [Smith, 1981]. Ця хвиля тривала від кінця 1950-х до кінця 1970-х років і часто осмислювалася в термінах деколонізації. Нею були охоплені Канада (Квебек), США (рух афроамериканців, латиноамериканців), Західна Європа (рух басків, каталонців, бретонців, шотландців, фламандців та ін.), деякі країни Східної Європи (Югославія, Румунія, Польща) й частина СРСР [Коадик, 2010].

Для наукової спільноти ця ситуація була пов'язана з новим витком методологічних дискусій на тлі оновлення плюралістичної парадигми. Нащадки класичного плюралізму закликали вважати значимими соціальними суб'єктами тільки “споконвічні” (примордіальні) етнорасові групи (М.Новак, М.Лінд, Д.Ісаакс). Ідею мультикультуралізму вони сприймали скептично, оскільки асоціювали її з руйнівним впливом контркультури.

Альтернативним методологічним напрямом став соціальний конструктивізм. Його прибічники (П.Бергер, Т.Лукман, Е.Глазерсфельд, П.Вацлавик, Х.Фьорстер, Г.Гарфінкель, І.Гофман) розглядали соціальну діяльність як гру, “перфоманс”, а ідентичність — як результат вільного “конструювання” власної картини світу [Бергер, Лукман, 1995]. Така позиція підводила до висновку про те, що мультикультуралізм є характеристикою сучасного відкритого суспільства, засобом його дискурсивної, а не політичної самоорганізації.

Проміжне місце в цій дискусії посіли представники інструменталізму (М.Гордон, Н.Глейзер, Д.Мойніхен, Д.Бел). Вони розробили концепцію “нового” (структурного) плюралізму, доводячи, що тільки прагматична соціально-політична взаємодія може вивести націю з кризи. Ключовим завданням інструменталісти вважали формування ідеології загальнонаціональної єдності, яка здатна згуртувати будь-які групи та спільноти, але не знищити їхню самобутність. Ідея розроблення загальнонаціональної ідео-

логії наблизила позиції інструменталістів з поміркованим крилом примордіалістів (К.Гірц, Е.Шилз, Г.Ісаакс, Д.Горвіц) та конструктивістів (П.Бергер, Н.Гудмен, К.Янг). Так склався новий інтелектуальний рух, що започаткував “неоконсервативну хвилю”.

У ліберальній традиції на тлі першої “ідентифікаційної хвилі” навколо питання про права національних меншин також точилися дебати між ліберальною більшістю і комунітаристською меншістю, тобто, за Ч.Тейлором, командою “Л” (Дж.Ролз, Р.Дворкін, Т.Нагель, Т.Сканлон) і командою “К” (М.Сандел, А.Макінтайр, М.Волцер) [Тейлор, 1998]. І тут головною ідеєю була ідея пріоритету індивідуальної свободи. Ліберали, з одного боку, наполягали на тому, що індивіди вільні у виборі власної концепції блага, і вітали звільнення індивідів від будь-якого приписаного або успадкованого статусу. Тобто ліберальні індивідуалісти стверджували, що індивід морально є первинним щодо спільноти. Комунітаристи, з іншого боку, розглядаючи людей у їхніх специфічних соціальних ролях і відносинах, відстоювали принцип захисту прав меншин як соціальних груп і виступали за підтримку балансу між свободою індивіда й захистом спільнот, що формують державу, і намагалися визначити ступінь, за якого захист одного може зруйнувати інше [Кумліска 2001: р. 18–19]. Для комунітариста мультикультуралізм — це правомірний спосіб захисту спільнот від руйнівних впливів індивідуальної автономії [Кимлика, 2010: с. 425–427].

Другий період еволюції ідеї мультикультуралізму — дискусії 1980-х років — пов’язаний із другою “ідентифікаційною хвилею”, коли після другої нафтової кризи розпочалася економічна криза, яка охопила переважно іммігрантське населення. Тимчасова трудова імміграція, яка охоплювала переважно чоловіків, поступилася місцем міграції на постійне місце проживання, що стосувалося вже чоловіків, жінок та дітей. У ситуації уповільнення економічного зростання та збільшення частки безробітних іммігранти та їхні діти часто стають об’єктом дискримінації. Це підштовхує їх до пошуку підтримки всередині своєї культури з огляду на ресурси, яких вони не знаходять у суспільстві-реципієнті [Коадик, 2010].

В означений період виникає соціально-політична полеміка навколо питань культурного розмаїття та суб’єктного права етнічних спільнот. Відповіді на ці питання формують дві основні теоретичні альтернативи. Прибічники першої наполягають на “байдужості” чи “нейтральності” щодо культурного розмаїття. Їхня ключова теза полягає в тому, що не існує ніяких прав людини так званого третього покоління — у вигляді чи то колективних прав культурних груп, чи то індивідуальних прав громадян на збереження культурної ідентичності [Прокофьев, 2006: с. 218]. Збереження спільноти є справою самих її членів, більш-менш успішно залежно від здатності акумулювати засоби та координувати зусилля.

Автори іншої теоретичної альтернативи вважають, що ті, хто бажає вести спосіб життя, властивий їхній рідній культурі, за умов правової системи, яка відображає специфіку іншої культури (культури більшості), можуть не розраховувати на обов’язкову допомогу з боку суспільства загалом. Їхні труднощі мають суб’єктивний характер, тому вони повинні “заплатити” за відданість традиціям, а не чекати підтримки ззовні.

Отже, деталі бачення теоретиків цього “ліберального мультикультуралізму” (Дж.Рац, Д.Мілер, Я.Ткамір, Дж.Спінер, В. Кимліка та ін.) різняться, проте, як зазначає В. Кимліка, “кожен із нас по-своєму доводить, що є життєво важливі інтереси, пов’язані з культурою та ідентичністю, які повністю сумісні з ліберальними принципами свободи та рівності й виправдовують наділення меншості особливими правами... Назагал мову та культуру, в яких виростають люди, слід розглядати як частину обставин, які вони приймають як даність... Доступ до власної мови та культури іноді може бути передумовою здатності робити усвідомлений вибір... Найважливішим завданням, що стоїть перед ліберальними представниками мультикультуралізму, є розмежування ”поганих” прав меншостей, які передбачають обмеження індивідуальних прав, і “хороших” прав меншостей, що можуть розглядатися як додаткові індивідуальні права” [Кимліка, 2010: с. 429–431].

Третій період еволюції теорії мультикультуралізму є відповіддю на націєбудівництво та “ідентифікаційну хвилю” 1990-х років. Її суть полягає в утвердженні, всупереч тенденції глобалізації суспільства, існування явних відмінностей та вимоги публічного визнання їх. Ці вимоги висуваються в периферійних регіонах та від імені національних меншин, які захищають та підносять власну культурну специфіку, але особливо серед іммігрантів та їхніх нащадків. Останнім здається, що ідентичність може бути, у широкому розумінні цього слова, засобом консолідації категорій населення, що відчують гостру економічну та соціальну нерівність [Коадик, 2010]. У цей період вчені активно дебатують з приводу відомої “етнокультурної нейтральності” демократичних держав і відбувається заміна цієї “моделі ”нарочитої неухаги” “більш точною моделлю”, яка визнає ключову роль націєбудівництва в ліберальних демократіях. Держави беруть участь у процесі “націєбудівництва” — процесі заохочення спільної мови, почуття спільного членства в соціальних інститутах. Рішення стосовно офіційних мов, основних елементів загальноосвітніх програм та вимог щодо отримання громадянства — все це має на меті поширити певну культуру на все суспільство та розвинути певну національну ідентичність, ґрунтовану на участі в цій соціетальній культурі. Тобто “питання тепер полягає не в тому, як пояснити відхилення від норми, нарочиту неухагу, а в тому, чи створюють зусилля більшості щодо націєбудівництва несправедливість для меншості? і якщо так, то чи можуть права меншості допомогти у захисті від цих несправедливостей?” [Кимліка, 2010: с. 439–440].

На це питання було запропоновано три відповіді, на яких акцентує увагу французький вчений Мішель Вевьйорка: політика асиміляції, толерантність та визнання; культурні права для меншин, за умови, що останні не кидають виклик загальним цінностям, правам і розумові [Вевьйорка, 2005: с. 21–22]. Мультикультуралізм у вузькому значенні належить до третьої відповіді; згідно з М.Вевьйоркою, — “це публічна політика, певна частина інститутів, правових та державних (або місцевих) дій щодо забезпечення культурним розбіжностям (принаймні деяким з них) визнання в суспільній сфері” [Вевьйорка, 2005: с. 24]. Батьківщиною цього підходу є насамперед Канада, а також Австралія і США.

У цей період розвитку теорії мультикультуралізму можна виокремити три концептуальні напрями, що об'єднали її прибічників.

Перший із них спирався на уявлення про мультикультурне суспільство як саморозвинену соціальну систему, що базується на інтенсивному інформаційному обміні. Як правило, такі синергетичні моделі мультикультуралізму розробляли в рамках більш загальних “постсучасних” соціальних теорій — мережевого та комунітарного суспільства, “багатоканального суспільства”, кліпової культури (О.Тюфлер, Р.Інглегарт, М.Кастельс, А.Етціоні, М.Волцер, К.Калхун).

Другий напрям був пов'язаний зі сприйняттям мультикультуралізму як символу соціальної та світоглядної незалежності гендерних “меншин”. Така інтерпретація була широко представлена в публіцистиці, проте серйозних теоретичних досліджень не проводилося.

Третій напрям створили представники ліберальної та лібертарної соціальної філософії (Д.Роулс, Р.Дворкін, Р.Нозик, Р.Порті). Загальною рисою їхніх праць було доведення спонтанного, процесуального характеру плюралістичного соціокультурного простору та провідної ролі індивідуальності в його формуванні.

До речі, зазначені вище інтерпретації зовсім не претендували на роль мобілізаційної політичної ідеології й не були пов'язані з дискусією про вибір стратегії національного розвитку. Тому у 1990-х роках мультикультуралізм був розкритикований з боку прибічників “структурного плюралізму” (П.Бергер, К.Янг, К.Гірц, Е.Шилз, Г.Ісаакс), які вбачали можливість реалізації плюралістичного ідеалу у формуванні консервативної комунітарної системи, що здатна перетворити самотність субкультур у чинник консолідації нації та її доміантного розвитку.

Ще більш непримиренну позицію обстоювали представники консервативного табору. Дехто з них тією чи іншою мірою визнавав плюралістичний характер сучасних націй (А.Шлезингер-мол., М.Лінд, С.Гантингтон, Дж.О'Саліван, Р.Кірк). Проте будь-які ознаки посилення в суспільстві групового сепаратизму та послаблення загальнонаціональної системи цінностей вони розглядали як загрозу. Деякі критики мультикультуралізму навіть поспішно оголосили перемогу мультикультуралізму, доводячи тим самим реальність наближення культурної катастрофи. Наприклад, про загрози сучасним західним суспільствам, пов'язаним з практикою мультикультуралізму, пише американський політик і публіцист Патрик Дж.Б'юкенен у книзі “Смерть Заходу”. З позицій автора, Америка, що впродовж століть була “плавильним тиглем”, який переплавляв різні етнічні субстрати в єдину націю, перетворюється на хаотичне скупчення народів, які не мають нічого спільного — ані історії, ані мови, ані культури, ані віри, ані предків. “Плавильний тигель” перетворюється на “салатник”. Втрачається культурна єдність країни, в якій мільйони людей відчувають себе чужинцями [Б'юкенен, 2003].

Четвертий період еволюції теорії мультикультуралізму зумовлений процесом економічної, транспортної, інформаційної та демографічної глобалізації 2000-х років. Етносоціальний простір продовжує розшаровуватися на численні колективістські спільноти — “групи”, “кластери”, “комюніті”. Зростання багатоманіття культурних ролей та ціннісних настанов, спонтанний ха-

рактик самоорганізації, феномен віртуального мережевого спілкування змінили характер громадянського суспільства. Для представників цього нового соціокультурного середовища криза ідентичності перестала бути гострою проблемою. Втратила певне значення й національна солідарність. Тому неминучим стало відродження структурного плюралізму. Проте в даний період суттєво знижується інтерес наукової спільноти до мультикультуралізму. Показово, що малочисельні концептуальні дослідження (наприклад, Сейли Бенхабіб) здійснюються тільки в річищі методології конструктивізму, особливо в поясненні культурних розбіжностей, суть якого можна виразити в таких положеннях: 1) культура є не “зв’язний нарратив, який можна легко викласти” [Бенхабіб, 2003: с. 164], а сукупність конкурентних нарративів, межі яких динамічні й мінливі; 2) суб’єктом політичного, суспільного життя має бути особистість, а не культура, культурна чи соціальна група; 3) належність людини до культурних, релігійних, мовних та інших меншин не має ґрунтуватися на утиску прав більшості; 4) головною метою культурної політики в поліетнічній державі має бути діалог культур; 5) можливість міжкультурного діалогу забезпечується універсалізмом культур, який означає, що “всіх людей — незалежно від раси, статі, сексуальних уподобань, етнічної, культурної, мовної та релігійної основи — потрібно вважати рівними в моральному відношенні, а тому ставитися до них як таких, які однаковою мірою мають право на моральну повагу” [Бенхабіб, 2003: с. 32]. Тобто вочевидноється принципова різниця між класичним культурним плюралізмом, структурним плюралізмом та мультикультуралізмом.

Підсумовуючи, доцільно ще раз наголосити, що: по-перше, соціологічна теорія мультикультуралізму становить частину загальної історії та теорії соціології. Разом із тим сукупність різноманітних соціологічних концепцій мультикультуралізму, розроблених і сформованих у процесі історичного розвитку соціології, утворюють відносно автономну галузь соціологічної теорії, яка потребує подальшого розвитку. Тому теорія мультикультуралізму як особливий вид соціологічної теорії є одним із засобів соціологічного аналізу соціальної реальності; по-друге, в історії соціології (в частині соціологічних концепцій мультикультуралізму) виокремлюють чотири періоди дискусій, спровокованих “ідентифікаційними хвилями” різних культурних груп. Кожен із цих періодів має свою специфіку й визначається низкою концепцій, які відбивають зміни у розумінні теорії та практики мультикультуралізму, але не заперечують напрацювань та досягнень попередніх дискусій, а, навпаки, уточнюють їхній зміст відповідно до актуальних викликів сучасного суспільства.

І насамкінець, доцільно наголосити, що теорія мультикультуралізму постійно розвивається, і на кожному наступному етапі відбувається уточнення її змісту.

Джерела

Бенхабіб С. Притязання культури. Равенство и разнообразие в глобальную эру / Бенхабіб С. ; пер. с англ. ; под ред. В.И. Иноземцева. — М. : Логос, 2003. — 350 с.

Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман ; пер. Е. Руткевич. — М. : Медиум, 1995. — 323 с.

Бьюкенен П.Дж. Смерть Запада [Электронный ресурс] / Патрик Дж. Бьюкенен. — М. : АСТ, 2003. — Режим доступа : <http://azbyka.ru/fiction/smert-zapada/>.

Вевьёрка М. Формирование различий / Мишель Вевьёрка // Социологические исследования. — 2005. — № 8. — С. 13–24.

Джери Д. Большой толковый социологический словарь [Электронный ресурс] : в 2 т. / Д. Джери, Дж. Джери ; пер. с англ. Н.Н. Марчук. — М. : Вече : АСТ, 1999. — Т. 1. — 544 с. ; Т. 2. — 528 с. — Режим доступа : <http://voluntary.ru/dictionary/567/word/multiculturalizm>.

Кимлика У. Современная политическая философия: введение / Уильям Кимлика ; пер. с англ. С. Моисеева ; Гос. ун-т — Высш. шк. экономики. — М. : Изд. дом Гос. ун-та — Высш. шк. экономики, 2010. — 592 с. — (Политическая теория).

Куропятник А.И. Проблема идентичности в мультикультурных и полиэтнических обществах [Электронный ресурс] / А.И. Куропятник. — Режим доступа : www.twirpx.com/file/180539/.

Липкин А.И. Проблемы мультикультурных обществ. Межцивилизационный аспект в условиях глобализации [Электронный ресурс] / А.И. Липкин // От рисков нестабильности к устойчивому развитию. Ч. 2 : Дилеммы мультикультурализма и национализма. — М., 2011. — Режим доступа : <http://do.gendocs.ru/docs/index-242073.html>.

Малахов В. Зачем России мультикультурализм? / Владимир Малахов // Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / под ред. В.С. Малахова, В.А. Тишкова. — М. : Ин-т этнологии и антропологии РАН, 2002. — С. 48–60.

Паин Э.А. Между империей и нацией. Модернистский проект и его традиционалистская альтернатива в национальной политике России / Э.А. Паин. — 2-е изд., доп. — М. : Новое изд-во, 2004. — 248 с.

Прокофьев А.В. Справедливость и ответственность : социально-этические проблемы в философии морали / А.В. Прокофьев. — Тула : Изд-во ТГПУ им. Л.Н. Толстого, 2006. — 277 с.

Ле Коадик Р. Мультикультурализм [Электронный ресурс] / Ронан Ле Коадик. — Режим доступа : <http://www.etnograf.ru/node/178>.

Социологическая энциклопедия : в 2 т. / В.Н. Иванов (гл. ред.) ; Нац. обществ.-науч. фонд. — М. : Мысль, 2003. — Т. 2 : Н–Я. — 863 с.

Тейлор Ч. Пересечение целей: спор между либералами и коммунитаристами [Электронный ресурс] / Чарльз Тейлор. — Режим доступа : kant.narod.ru/taylor.htm.

Canadian Multiculturalism Act R.S.C., 1985 [Electronic resource]. — Access mode : <http://laws.justice.gc.ca/eng/acts/c-18.7/page-1.html>.

Glazer N. We are Multiculturalists Now / N. Glazer. — Harvard University Press, 1997. — 179 p.

Kymlicka W. Politics in vernacular: Nationalism, Multiculturalism and : Citizenship / Kymlicka W. — Oxford : Oxford University Press, 2001. — 400 p.

Radtke F.-O. Multikulturalismus. Ein postmoderner Nachfahre des Nationalismus / F.-O. Radtke // Auslaender, Aussiedler, Asyl in der Bundesrepublik Deutschland I / (Hrsg) Bade K. — Hannover, 1994. — S. 175–178.

Smith Anthony D. The Ethnic Revival in the Modern World / Anthony D. Smith. — Cambridge: Cambridge University Press, 1981. — 244 p.

Todd R. Multiculturalism [Electronic resource] / Roy Todd // Dictionary of Race and Ethnic Relations. — Fourth Edition by Ellis Cashmore. — London ; New York : Taylor & Francis e-Library, 2003. — P. 244–246. — Access mode : <http://bookre.org/reader?file=757954>.

Trudeau P. On Multiculturalism, October 8, 1971 [Electronic resource] / P. Trudeau // Canada History. — Access mode : <http://www.canadahistory.com/sections/documents/leaders/Trudeau/OnMulticulturalism.html>.